

OBILJEŽJA I DOSEZI RAZVOJA MEMORIJALNOG TURIZMA U HRVATSKOJ

Oliver KESAR

Ekonomski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

UDK: 338.48:341.485>(497.5)

Pregledni rad/Review article

Pavle TOMAS

SUMMARY

During the past two decades, human suffering, disaster, tragedy and untimely death have become standard components of dark tourism products. The increasing popularity of places being marked as memorial sites has turned death- and tragedy-related monuments and events into a commodity that can be sold and bought in the market. A growing body of literature reveals a strong relationship between travel, collective remembrance and the commodification of death wrapped into a tourist attraction that provides various death-related tourist experiences. Yet, development of memorial tourism within the framework of dark tourism raises many questions regarding the ethics and epistemology of the commodification of empathy related to mass human tragedies occurred in the past. Besides analyzing the characteristics and success of internationally recognized memorial sites, this paper deals with a comparative analysis of the three most popular memorial sites in Croatia: 1) Jasenovac used as Second World War concentration camp, 2) Goli otok (Naked island) that served

as a political prison during the Yugoslav communist era, and 3) Vukovar known as 'hero town', a symbol of Croatian resistance against military occupation during the Homeland war. All three sites have shown some strengths as well as weaknesses regarding the memorial tourism offer. The conclusion is that the leading memorial sites in Croatia, concerning the number of visitors, their revenues and impacts on society, are far behind the world leading sites in this segment, but certainly represent an attractive non-conventional tourist offer for which international demand is showing a clear growth trend.

Keywords: dark tourism, memorial tourism, memorial sites, commodification, Croatia

UVOD

Krajem 20. stoljeća tematska turistička putovanja poprimila su obilježja atraktivnog, a samim time i vrlo traženog, turističkog proizvoda. Odraz je to sazrijevanja i raslojavanja turističkog tržišta, kao i odmicanja od nediferenciranoga masovnog turizma prema usko specijaliziranim i jasno definiranim tržišnim segmentima (nišama). Segmentacija tržišta prema tematici turističkih putovanja proizašla je iz evolucije turističkih motiva na strani potražnje, ali i potrebe za kreiranjem identiteta turističkih destinacija u cilju bolje prepoznatljivosti i podizanja konkurentnosti na tržištu. Na tim osnovama, u fokusu ovog istraživanja nalazi se memorijalni turizam promatran kao segment tzv. 'mračnog turizma', koji karakteriziraju određene posebnosti, ali i paradoksi. Suprotno tradicionalnom poimanju (masovnih) turističkih putovanja koja su najčešće obilježena odmorom, zabavom i rekreacijom, u bogatom spektru turističkih motiva nalazi se i želja ljudi za posjećivanjem onih turističkih destinacija i lokaliteta koji su na bilo koji način obilježeni ljudskom patnjom i tragedijom širih razmjera.

Cilj je rada istražiti obilježja i dosege razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj, komparirajući obilježja i dostupne pokazatelje

o razvoju turizma u Jasenovcu, Golom otoku i Vukovaru. Ova su tri lokaliteta odabrana jer pobuđuju najviše interesa kako domaće, tako i međunarodne javnosti u pogledu velikog broja ljudskih žrtava, zbog čega imaju velik potencijal za intenzivniji razvoj memorijalnog turizma. Kako se razvoj memorijalnog turizma temelji na resursima koji nisu primarno namijenjeni gospodarskoj eksploataciji, u radu se preispituje opravdanost i mogućnosti korištenja istih u turističke svrhe pri čemu se nastoje harmonizirati ekonomski, društveni i obrazovni interesi koji proizlaze iz takvih turističkih posjeta.

DEFINICIJA, POJAVA I OBILJEŽJA MEMORIJALNOG TURIZMA

Prema tematici putovanja i motivima koji potiču ljude na turistička kretanja u destinacije i lokalitete koji su u bližoj ili daljoj povijesti bili obilježeni smrću, nasiljem, stradanjima i patnjom ljudi, memorijalni turizam okvirno pripada tzv. 'mračnom turizmu' (engl. dark tourism). Kao jedan od tržišno definiranih specifičnih oblika turizma (engl. special interest tourism), mračni se turizam po mnogo čemu razlikuje od ostalih oblika turističkih kretanja. Među ključnim razlikama su svakako višedimenzionalnost motivacije za posjetom lokaliteta i atrakcija obilježenih ljudskim tragedijama, kao i društvena osjetljivost resursa koji čine osnovu za njegov razvoj. Višedimenzionalnost motivacije ogleda se u različitosti poimanja tragedije koja je povezana s ljudskom patnjom, različitosti psiholoških stanja posjetitelja i unutrašnjih poriva za posjetom mjesta povezanih s tragedijama, različitim stavovima o okolnostima u kojima je tragedija nastala, kao i mogućnostima promatranja tragedije s različitih stajališta i na različitim razinama osobne uključenosti. Društvena osjetljivost resursa na kojima se temelji razvoj 'mračnog turizma' ukazuje na potrebu za postizanjem općeg konsenzusa oko uporabe (društveno i politički) osjetljivih povijesnih činjenica, lokaliteta i predmeta u definiranju statičkih i dinamičkih komponenti (mračne) turističke ponude. Upravo na temelju tih, ali i drugih vezanih obilježja, brojni su autori pokušali definirati 'mračni turizam', dajući vlastito viđenje ove pojave

(fenomena) iz različitih kutova promatranja.

Premda putovanja povezana sa smrću, nasiljem, stradanjima i ljudskom patnjom sežu u daleku prošlost pa čak i do vremena gladijatorskih borbi u starom Rimu (Stone i Sharpley, 2008: 574), dostupna literatura na temu mračnog turizma potvrđuje da je riječ o novijem trendu turističkih putovanja koja su postala popularna tek sredinom 1990-ih godina (Kang i dr., 2010: 752). Time se ne poriče niti umanjuje važnost činjenice da je takvih putovanja bilo i ranije, ali je tek u novije doba 'mračni turizam' postao jasno oblikovan i tražen turistički proizvod. Evolucijom tržišta turističke potražnje i kreiranjem turističkih proizvoda prilagođenih širem krugu posjetitelja koji, pojednostavljeno rečeno, dublje i intenzivnije promišljaju o životu i smrti tražeći lokalitete gdje su se dogodile tragedije širih razmjera, mračni turizam dobio je svoje praktične i teorijske obrise i time postao predmetom brojnih znanstvenih istraživanja. Važno je pritom spomenuti da se proučavanje ove pojave nije zadržalo samo na povremenim analizama i tematskim istraživanjima, već je potaknulo i osnivanje znanstvenog Instituta za istraživanje 'mračnog turizma' pri University of Central Lancashire (UK) 2005. godine, čime je ovaj specifični oblik turizma dobio svoju referentnu instituciju na globalnoj razini.

Sintagmu 'mračni turizam' po prvi puta su u znanstvene svrhe koristili Foley i Lennon (1996: 198) u svom radu o medijskoj fascinaciji ubojstvom američkog predsjednika J. F. Kennedyja 1963. godine, a definirali su ga kao pojavu koja objedinjava prezentaciju (ponude) i konzumaciju (od strane posjetitelja) lokaliteta povezanih sa smrću i katastrofama. Nešto jednostavniju definiciju 'mračnog turizma' ponudio je Stone (2006: 146) koji objašnjava da su to putovanja u destinacije povezane sa smrću, patnjom i zvjerstvima. Pridodavanjem dinamičke komponente samoj pojavi, Tarlow (2005: 48) definira 'mračni turizam' kao posjećivanje mjesta gdje su se dogodile povijesno važne pogibije i koje su nastavile utjecati na naše živote. Takav pristup podrazumijeva povezivanje tragičnih događanja iz prošlosti s obrisima vremena u kojem suvremeni posjetitelj živi i radi, što mu se na razumljiv i prihvatljiv način prezentira i interpretira u okviru elemenata mračne

turističke ponude. Vezano uz prethodno, zanimljiva je i definicija Lennona i Foleyja (2002: 12) koji 'mračni turizam' poistovjećuju s događanjima koja su se zbilila u bližoj prošlosti, a koja potiču posjetitelja da (pre)ispituje pojave modernog doba u povijesnom kontekstu. Iako pristupa i definicija ima još, može se zaključiti da je 'mračni turizam' prepoznat kao skup turističkih kretanja u kojem su glavni motivi posjeta nekoj destinaciji ili izdvojenom lokalitetu, u suštini obrazovanje i empatijski odnos prema tragediji, patnji i ljudskim žrtvama koje su posljedica društvenih sukoba, prirodnih katastrofa ili nesretnih slučajeva, ali se isto tako među sekundarnim motivima mogu pojaviti politika, (re)socijalizacija, (re)integracija pa čak i zabava (npr. turistički razgledi mističnih kutaka gradova Europe i dr.).

Premda je sintagma 'mračni turizam' nespretna za korištenje sa stajališta teorije turizma jer u sebi ne konkretizira motiv turističkog putovanja, što je zapravo suština postojanja i razvoja specifičnih oblika turizma, ona je znanstveno i tržišno prihvaćena jer svojim jezičnim obuhvatom i značenjem pokriva gotovo sve aspekte ljudske tragedije i s njom povezana turistička kretanja. Kao što ni neki drugi specifični oblici turizma u svojim nazivima nemaju konkretiziran motiv putovanja (poput seoskog ili ekoturizma), za koje već postoji razvijeno tržište i potencijal za daljnji razvoj, tako je i u slučaju 'mračnog turizma' riječ o znanstveno i tržišno definiranom segmentu koji objedinjuje sva turistička kretanja motivirana ljudskom tragedijom ili patnjom, a koje po svojoj naravi pripadaju mračnoj strani života.

U nastojanjima da se naglase motivi putovanja u okviru mračnog turizma, a samim time i jasnije definiraju tržišni segmenti unutar njega, brojni su autori pokušali dodavati nove pridjeve pojmu turizam pa među takvim sintagmama vrijedi spomenuti 'turizam crnih mjesta' (engl. black-spot tourism; Rojek, 1993: 63), 'tanaturizam' (engl. thanatourism; Seaton, 1996: 234), 'morbidni turizam' (engl. morbid tourism; Blom, 2000: 29), 'turizam ropstva' (engl. slavery tourism; Dann i Seaton, 2009: 13), 'memorijalni turizam' (fr. tourisme de mémoire; Urbain, 2003), 'turizam zvjerstava' (engl. atrocity tourism; Ashworth i Hartmann, 2005: 12),

ali i čitav niz pojava oblika 'turizma žalosti' (engl. grief tourism; Trotta, 2013) u kojima se navode 'turizam ratišta' (engl. battlefield tourism), 'turizam groblja' (engl. graveyard tourism), 'turizam katastrofa' (engl. disaster tourism), 'turizam duhova' (engl. ghost tourism), 'turizam holokausta' (engl. Holocaust tourism) i 'zatvorski turizam' (engl. prison tourism).

Za potrebe izrade ovog rada ciljano je korištena sintagma 'memorijalni turizam' (engl. memorial tourism, tourism of memory ili remembrance tourism; Hertzog, 2014: 96), čiji je tematski obuhvat, u odnosu na 'mračni turizam', ponešto sužen, a odnosi se na putovanja primarno motivirana obrazovanjem, empatijom i sjećanjem na masovne žrtve ratnih sukoba (terorističkih napada i političkih progona) te prirodnih i drugih katastrofa. U tom smislu, memorijalni je turizam moguće podijeliti na dva osnovna segmenta i to na 1) onaj vezan uz stradanja ljudi kao posljedica društvenih sukoba i 2) onaj vezan uz stradanja ljudi kao posljedica katastrofe. Za razliku od 'mračnog turizma' koji u kontekstu ovog rada predstavlja širi okvir, memorijalni turizam ne obuhvaća atrakcije, lokalitete i događanja kao što su mjesta stradanja pojedinaca (npr. poznatih ličnosti), mjesta odvijanja morbidnih rituala u vjerske svrhe, opskurna mjesta s mističnim događanjima u svrhu zabave itd.

U znanstvenoj se literaturi memorijalni turizam kao sintagma relativno rijetko pojavljuje, a njeno se korištenje u najvećem broju slučajeva veže uz turističke posjete lokalitetima u spomen na masovne žrtve velikih ratova i političkih progona. Češće se takva turistička kretanja svrstavaju u širi kontekst 'mračnog turizma'. Primjera lokaliteta čije zajednice njeguju kulturu kolektivnog sjećanja ima nažalost mnogo diljem svijeta pa se, samo primjera radi, mogu istaknuti samo neki koji su obrađeni u znanstvenoj literaturi s područja turizma. Kronološki poredani po epohama obilježenih sukobima, odabrani su sljedeći primjeri iz različitih dijelova svijeta: Memorijalni centar Thiepval u Francuskoj u spomen na britanske i južnoafričke vojnike koji su poginuli u Bitci na Sommi u Prvom svjetskom ratu (Hertzog, 2012: 3), Memorijalni centar i muzej Auschwitz-Birkenau u sjećanje na masovne žrtve

holokausta u Drugom svjetskom ratu (Miles, 2002: 1175), zatim Memorijalno groblje Hang Duong i pripadajući zatvor Phu Hai u Vijetnamu u spomen na žrtve nasilne francuske kolonizacije u 19. stoljeću i Vijetnamskog rata od 1955. do 1975. godine (Hayward i Tran, 2014), Memorijalni centar u Srebrenici u spomen na masovne žrtve iz 1995. godine za vrijeme Rata u Bosni i Hercegovini (Causevic i Lynch, 2011: 780), kao i vrlo posjećen Memorijalni centar i muzej izgrađen na lokalitetu nekadašnjeg Svjetskog trgovinskog centra u New Yorku, poznatiji kao Ground Zero, u spomen na žrtve terorističkog napada u rujnu 2001. godine (Lisle, 2004: 3). Nekadašnjih vrlo burnih ratnih lokaliteta, a danas turistički vrlo posjećenih memorijalnih centara, ima još, a oni najposjećeniji su nažalost i oni na kojima su razmjeri sukoba bili veliki i s velikim brojem žrtava.

S obzirom da je u fokusu ovog rada razvoj memorijalnog turizma u Hrvatskoj valja odmah naglasiti da se na teritoriju današnje Hrvatske nalazi velik broj gradova, općina, sela i posebnih lokaliteta koji su velikim slovima zapisani u analima ratnih zbivanja i u kojima postoji bogata kulturno-povijesna ostavština, memorijalni centri, spomen područja i spomen domovi, a u sjećanje na žrtve se održavaju (re)inscenacije povijesnih bitaka, komemoracije, memorijalne utrke, memorijalni turniri itd. Turistički najzanimljivije atrakcije vezane uz ratna zbivanja na području Hrvatske vežu se uz obrane od Tatara, Mletaka i Osmanlija s kraja srednjeg i početka novog vijeka, a glavninu turističke ponude čine danas dobro očuvane srednjovjekovne stare gradske jezgre (npr. Trogira ili Varaždina), zidine (npr. Dubrovnika ili Stona), tvrđave (npr. Nehaj u Senju ili Slavonski Brod) i povijesno-scenski spektakli (npr. Sinjska alka ili Sisački viteški turnir). S obzirom da su sve te danas turističke atrakcije vezane uz daleku povijest, posjetitelji današnjeg vremena boraveći na tim lokalitetima iste promatraju s povijesnim odmakom i nemaju empatijski odnos prema stradalim sudionicima iz tog doba jer ne postoji 'živuća veza' s tim vremenom. Međutim, sukobi i progoni koji su se dogodili od početka Drugog svjetskog rata pa sve do završetka Domovinskog rata i danas imaju živućih svjedoka koji posjećuju bivša ratna, a danas

memorijalna mjesta, iz poštovanja i empatije prema stradalima i njihovim obiteljima. Za potrebe komparacije obilježja i dosege razvoja memorijalnog turizma iz skupine lokaliteta novije hrvatske povijesti izabrani su: 1) Jasenovac sa svojim Memorijalnim muzejom i Obrazovnim centrom u znak sjećanja na žrtve iz Drugog svjetskog rata (Mataušić, 2003), zatim 2) Goli otok s Memorijalnim centrom u spomen na žrtve progona političkih neistomišljenika nakon Drugog svjetskog rata (Kosić, 2009) i 3) grad Vukovar s nekoliko važnih memorijalnih objekata i lokaliteta na području grada u spomen na masovne žrtve iz Domovinskog rata (Opačić, 2003; Drvenkar i dr., 2014). Iako svi ovi lokaliteti imaju zajednički nazivnik kada je riječ o razvoju memorijalnog turizma, svaki od njih ima svoj povijesni kontekst, ali i suvremenu turističku interpretaciju.

Za razliku od turističkih putovanja motivirana empatijom prema žrtvama ratnih stradanja koja su konstantno podložna (najčešće političkim) raspravama i preispitivanjima povijesnih činjenica o uzrocima i posljedicama sukoba te o kolektivnoj ili individualnoj odgovornosti sudionika, drugi segment memorijalnog turizma se odnosi na turistička putovanja koja su motivirana empatijom prema masovnim žrtvama prirodnih i drugih katastrofa, kod kojih je dvojbenih pitanja relativno malo. U ovaj segment spadaju lokaliteti koji su bili zahvaćeni prirodnim katastrofama, a danas privlače brojne posjetitelje, su primjerice Phuket na Tajlandu globalno poznat po brojnim žrtvama razornog tsunamija krajem 2004. godine (Rittichainuwat, 2008: 422), zatim New Orleans u SAD-u koji je bio pogođen uraganom Katrina u ljeto 2005. godine iza kojeg su ostale mnoge žrtve i ogromna materijalna šteta (Pezzullo, 2009: 100), kao i Port-au-Prince na Haitiju gdje se nalazi memorijalno područje u spomen na masovne žrtve razornog potresa iz 2010. godine (Cole i Morgan, 2010: 208). U konačnici, u obuhvat razmatranja memorijalnog turizma mogu se uvrstiti i žrtve incidenata koji su nastali ljudskim djelovanjem, a nisu proizašli iz sukoba. Jedno od danas turistički najintragantnijih mjesta na kojima se dogodila tzv. industrijska katastrofa je grad Černobil (točnije Pripjat) u Ukrajini u kojem je u travnju 1986. godine

došlo do eksplozije jednog od reaktora nuklearne elektrane uslijed čega je gama radijacijom kontaminiran velik broj ljudi i okoliš interkontinentalnih razmjera. Iako su ukrajinske vlasti zabranile turističke obilaske lokaliteta 2011. godine, oni se, zbog velikog interesa turista, i dalje ilegalno organiziraju (Stone, 2013: 79). Među katastrofe s brojnim ljudskim žrtvama mogu se ubrojiti i potonuća velikih brodova, npr. Titanica (1914.) nakon kojeg je uređeno više memorijalnih mjesta u Belfastu, Washingtonu, New Yorku, Southamptonu, Cobhu, Bransonu i dr., a koja danas spadaju u vrlo posjećene turističke lokalitete. Turističkoj popularnosti ovih mjesta doprinio je i film Titanic iz 1997. godine, remek djelo koje spada u jedan od najgledanijih i Oskarom najnagrađivanijih filmova svih vremena (Brown i dr., 2013: 599). Premda manjeg značaja za turističke posjete, u ovu kategoriju mogu se još ubrojiti i velike zrakoplovne (npr. Tenerife 1977. godine) te željezničke nesreće (npr. Sri Lanka 2004. godine). S obzirom na to da Hrvatska nema lokaliteta na kojima su se dogodile prirodne, industrijske ili prometne katastrofe pa čak ni nesreće većih razmjera, ovi segmenti memorijalnog turizma ispušteni su iz obuhvata ovog rada.

TURISTIČKA MOTIVACIJA I KOMODIFIKACIJA EMPATIJE U MEMORIJALNOM TURIZMU

Iz dostupnog znanstvenog opusa na temu memorijalnog turizma razvidno je opće suglasje među autorima oko toga da je razumijevanje memorijalnog turizma usko povezano s razumijevanjem motivacije ljudi da posjećuju mjesta obilježena ljudskim tragedijama širih razmjera (primjerice Seaton, 1996; Lennon i Foley, 2000; Yuill, 2003). Odmah potom, suglasni su i da analiza motivacije za putovanjem i boravkom posjetitelja na takvim lokalitetima seže daleko izvan opsega svakog pojedinog rada i istraživanja te da je dosadašnji interes akademske zajednice, iako ekstenzivan, tek na početku sveobuhvatnog razumijevanja potražnje za memorijalnim turizmom.

Jedan od ključnih aspekata u istraživanju memorijalnog turizma odnosi se na analizu intenziteta i sadržaja motivacije ljudi

koji posjećuju memorijalne lokalitete. Kao polazište za takvu analizu može se upotrijebiti MacCannellova (1989; Sharpley i Telfer, 2014: 368) tvrdnja u kojoj ističe da su turisti za putovanja općenito motivirani stanjem u kojem se suvremeno društvo nalazi i, umjesto traženja nečeg nestvarnog, oni na svojim putovanjima traže doživljaje temeljene na realnosti i autentičnosti. Upravo zbog osjetljivosti načina i sadržaja prezentacije, odnosno interpretacije povijesnih činjenica koje čine atrakcijsku osnovu memorijalnog turističkog proizvoda, realnost i autentičnost postaju presudni elementi za uspješnost razvoja ovog oblika turizma.

Kao što je u uvodnom dijelu već istaknuto, višedimenzionalnost motivacije ogleda se u različitosti poimanja tragedije koja je povezana s ljudskom patnjom. Dok jedni tragediju doživljavaju kao situaciju koja se događa nekom drugom, drugi tragediju vide kao pouku iz koje valja učiti. Iz toga proizlazi da tragediju prije svega treba razumjeti kako bi se u društvu potaknule pozitivne promjene. Ako znamo uzroke i posljedice tragedija, onda tragične situacije možemo prevenirati i u mnogim slučajevima izbjeći. Nadalje, različitost motivacije proizlazi i iz različitih psiholoških stanja posjetitelja i unutrašnjih poriva za posjetom mjesta povezanih s tragedijama. Posjetitelji memorijalnih lokaliteta često su ljudi neposredno povezani s tragedijom, bilo da su sami preživjeli stradanje ili su u tim tragedijama stradali njihovi bližnji. Na osnovama takvog psihološkog stanja, posjetitelji nastoje u duhovnom smislu povezati se sa stradalima, ali i drugima oko sebe dati do znanja kolika je njihova osobna patnja povezana s tragedijom koja se dogodila u prošlosti. Nadalje, različitost motivacije proizlazi i iz različitih stavova o okolnostima u kojima je tragedija nastala, osobito kada je riječ o stradanjima ljudi koja su posljedica društvenih sukoba širih razmjera poput ratova, progona, masovnih prosvjeda i dr. U konačnici, razlike u intenzitetu i smjeru motivacije proizlaze iz sposobnosti pojedinaca da tragediju promatraju s različitih stajališta i na različitim razinama osobne uključenosti. Dok jedni imaju sposobnost samokontrole i memorijalne lokalitete posjećuju s emocionalnim odstojanjem, drugi takve lokalitete posjećuju duboko potreseni što se može odražavati i na ostale posjetitelje.

Kada se u problematiku istraživanja motivacije za memorijalnim turizmom uvede element potrošnje odnosno potrošačkog ponašanja, dolazi se do vrijednih spoznaja o različitosti učinaka koji se generiraju po osnovi takvih posjeta. U svom radu o tipologiji mračnog turizma Sharpley (2005: 221) ističe da motivacija posjetitelja može imati različite 'nijanse tame' s obzirom na njihovo potrošačko ponašanje na lokalitetima koje posjećuju. Tako primjerice turist koji posjećuje Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu ili onaj koji posjećuje arkade zagrebačkog groblja Mirogoj ne moraju nužno biti motivirani smrću ljudi koji tamo počivaju, nego su možebitno ljubitelji kiparskog opusa Ivana Meštrovića ili arhitektonskog umijeća Hermana Bolléa kao poklonika historicizma. Iz tih se primjera može iščitati prisutnost raznih motiva kao što su obiteljski, kulturno-umjetnički, obrazovni, ambijentalni ili jednostavno oni turistički, a koji uvelike oblikuju i usmjeravaju ponašanje posjetitelja tijekom svog privremenog boravka.

Na temelju Holtove (1995: 2) tipologije potrošačke prakse, Sharpley (2005: 222) je, istražujući spektar motivacije koja potiče ljude na posjete mjesta obilježenih ljudskom smrću, definirao četiri skupine tipičnog ponašanja turista kada su u pitanju mračne turističke atrakcije. Te četiri skupine čine matricu (Prikaz 1.) u kojoj su razvidne četiri nijanse tame koje su determinirane različitom svrhom i sadržajem posjete, a koje se u više segmenata isprepliću s obuhvatom memorijalnog turizma.

Prikaz 1. Matrica povezanosti svrhe i sadržaja turističke posjete lokalitetima obilježenim ljudskim stradanjima

SVRHA POSJETE

		Introspekcija	Ekstrovertiranost
SADRŽAJ POSJETE	Usmjerenost na objekte	<p>DOŽIVLJAJ</p> <p>Posjete memorijalnim grobljima i lokalitetima, poprištima velikih bitaka, kao i muzejima i atrakcijama vezanim uz ratove, omogućavaju pojedincu emocionalnu razmjenu s lokalitetom, kao i preispitivanje vlastitog postojanja i uloge u društvu. Takvi doživljaji pripadaju temeljnim domenama ljudske psihe i imaju snažan utjecaj na egzistencijalna, ontologijska i duhovna pitanja pojedinca. U takvim slučajevima, objekti fascinacije nisu način i okolnosti pogibelji, već posljedice koje proizlaze iz (masovne ili individualne) smrti.</p>	<p>POVEZANOST</p> <p>U ovom kontekstu postoje dvije nijanse integracije posjetitelja s mjestom koje posjećuju. <i>Sojtelija</i> nijansa integracije ne nastaje na temelju fascinacije smrću, već širim kontekstom u kojem se smrt dogodila. U onim destinacijama gdje je to moguće, turisti žele 'uroniti' u priču i iskusiti na vlastitoj koži tuđu tragičnu sudbinu, naravno u bezopasnim i kontroliranim uvjetima. <i>Tamnija</i> nijansa integracije odnosi se na putovanja na točno ona mjesta na kojima su se odvile scene stradavanja ljudi ili se odvijaju preuranjene smrti (npr. smaknuća ili eutanazije).</p>
	Usmjerenost na interakciju	<p>MANIFESTACIJ</p> <p>Alako je ljudska tragedija inicijalni motiv posjete, dominantan faktor je zapravo njeno obilježavanje u formi kolektivne proslave, sjećanja ili oplakivanja. Moguća su jednokratna događanja kao što su sprovodi poznatih ličnosti ili kontinuirano obilježavanje smrti važnih osoba iz javnog života. Sličan doživljaj moguće je osjetiti bez prisustvovanja konkretnom događanju jer na primjer, naknadnim posjetom grobnice poznate ličnosti turist dijeli isto iskustvo s tisućama posjetitelja koji su isti grob već posjetili ili tek namjeravaju.</p>	<p>PRIPADNOST</p> <p>Želja za pripadnošću određenoj društvenoj skupini u pojedincu stvara potrebu za odlaskom na turistička putovanja koja su potencijalno opasna po život, kao i povratak u domicil sa zanimljivom pričom o preživljavanju. Putovanja opasnim područjima i boravak na lokalitetima koji su obilježeni masovnim stradanjima u određenim društvenim krugovima stvara interes za privlačenje pojedinaca koji su bili na takvim mjestima. Motivacija za takva putovanja je u njihovoj popularnosti, a ne u interesu turista za preispitivanjem smrti ili suosjećanje.</p>

Izvor: prilagođeno prema Sharpleyu i Stoneu (2009: 17)

Memorijalni turizam, prema Urbainu (2003), nije samo turizam povijesnih događanja i inventarizacija činjenica koje se vežu uz uzroke i posljedice takvih zbivanja, već je riječ o turizmu u sadašnjosti u okviru kojeg se povijesna događanja nastoje prilagoditi suvremenom trenutku, u smislu njihove prezentacije i interpretacije. Kao nastavak na tu misao Hertzog (2012: 7) dodaje da važnost turizma ne počiva samo na stvaranju veze sadašnjeg trenutka s tragičnom prošlošću i rekonstrukciji tragičnih zbivanja na nekom lokalitetu, već i na konceptualizaciji turizma kao važnog činitelja u stvaranju snažnijih veza među živućim ljudima. Stoga se može zaključiti da temelj turističke motivacije u domeni memorijalnog turizma počiva na kulturi kolektivnog sjećanja na žrtve raznih tragedija koje su se događale tijekom bliže ili dalje povijesti, kao i na pripadajućim popratnim elementima poput psihološkog stanja pojedinca, njegove osobne uključenosti u proces žalovanja ili empatije, percepciji uzroka i posljedica tragedije i dr.

Poveznica između tragedije i potrošnje, odnosno profita je višeslojna i može imati različite konotacije, od one krajnje pozitivne do one krajnje negativne, imajući u vidu transparentnost, namjeru i trenutak nastanka te poveznice. Nije rijedak slučaj da su se pojedinci, grupe ili poduzeća, uvjetno rečeno, obogatili na tuđoj tragediji, međutim u ovom radu fokus je stavljen na društveno prihvatljivoj marketizaciji tragedije u krajnje pozitivnom, humanom i konstruktivnom smislu, posebno vodeći računa o osjetljivosti tematike i resursa. Često se, naime, zbog društvene osjetljivosti resursa koji predstavljaju temelj razvoja memorijalnog turizma, postavlja pitanje opravdanosti kontinuiranog korištenja simbola tragedije, povijesnih činjenica, kolektivnog sjećanja ili jednostavno empatije prema stradalima, u komercijalne, odnosno profitne svrhe. Mnoga su dobra, imala ona primarno komercijalnu namjenu ili ne, kroz vrijeme dobila svoju tržišnu vrijednost jer je stvorena kritična masa potražnje koja je nametnula potrebu za njenim preoblikovanjem u komercijalno dobro. Takvo pretvaranje neprivrednih dobara u privredna u antropološkom se diskursu naziva komodifikacija, a u teoriji ekonomike turizma konverzija. Prema Peračkoviću (2008: 977), komodifikacija je proces pretvaranja

prirode, stvari, ljudi, odnosa, značenja i nematerijalnih resursa u robu na tržištu pa čak i samoga ljudskog života. S obzirom na to da se smrt općenito smatra sastavnim dijelom života, njena komodifikacija odnosno pretvaranje u turistički resurs prihvatljivo je iz više razloga, ali se u isto vrijeme smatra i kontroverznom temom budući da tematika izravno utječe na emotivno stanje ljudi. Iako prizemna percepcija opravdava komodifikaciju smrti u smislu obrazovanja i buđenja svijesti o toleranciji među ljudima, osobito mlađih naraštaja, prema Institutu za istraživanje mračnog turizma (2015), i dalje postoje otvorena pitanja temeljnih odnosa između suvremenog društva i komodifikacije smrti. Među tim otvorenim pitanjima različiti autori ističu npr. pitanje etičnosti eksplicitnih reinscenacija tragičnih događanja, kao i prikazivanja posljedica nasilja u turističke svrhe (Sather-Wagstaff, 2008: 80), zatim opasnost od moguće trivijalizacije važnih povijesnih činjenica kroz masovnu turističku potrošnju (Strange i Kempa, 2003: 387) pretvarajući mjesta masovnih stradanja u tematske parkove (Johnston et al., 2013: 269), kao i opasnost od pojave kulturne erozije zbog pretvaranja smrti u potrošačko dobro (Quinn, 2008: 19 prema Sandel, 1998). Za isticanje zajedničkog nazivnika svih prethodno navedenih, ali i drugih dilema vezanih uz komodifikaciju smrti, može nam poslužiti razmišljanje Dalea i Robinsona (2011: 207) koji ističu da su, zbog pretvaranja smrti i tragedije u potrošačko dobro, zvjerstva počinjena nad drugim ljudima često puta ili podcijenjena ili pretjerano komercijalizirana, što u konačnici rezultira gubitkom povijesnog konteksta prerano izgubljenih života. Upravo zbog osjetljivosti tematike koja se želi komodificirati kroz turističku ponudu, smatra se nužnim zauzeti interdisciplinarni pristup u obradi i interpretaciji povijesnih činjenica, kao i njihovoj prilagodbi kontekstu memorijalne turističke ponude.

Unatoč negativnim prizvucima koji prate izraze komodifikacije smrti odnosno komodifikacije empatije, može se zaključiti kako je komodifikacija povijesnih činjenica vezanih uz stradavanje ljudi u velikoj većini slučajeva ipak opravdana i društveno prihvaćena. Na lokalitetima na kojima postoje memorijalni objekti i gdje se održavaju razni oblici manifestacija u spomen na stradale

u tragičnim događanjima, ukupnost ekonomskih učinaka koja proizlaze iz takve komodifikacije predstavlja važan izvor gospodarske, ali i društvene opstojnosti lokaliteta. Osim stjecanja prihoda i zapošljavanja mahom lokalnog stanovništva, komodifikacija povijesno osjetljivih činjenica vezanih uz tragična događanja osigurava svojevrsnu atraktivnost tih lokaliteta te kontinuitet broja dolazaka posjetitelja koji kroz osobno uključivanje u učenje o razmjerima i posljedicama tragičnih događanja mogu na dostojanstven način izraziti empatiju prema stradalima i njihovim bližnjima, ali i steći važna znanja. Bez obzira što se konkretno nalazi u samoj srži motivacije za posjetom takvih lokaliteta, sveukupna potrošnja koja se realizira posjetom takvih lokaliteta s jedne strane omogućava izgradnju i održavanje memorijalnih i pratećih objekata, a s druge strane omogućava kontinuitet istraživanja povijesti vezanih uz događanja na tim prostorima te opremanje objekata obrazovnim sadržajima za sadašnje i buduće generacije.

MEMORIJALNI LOKALITETI U KONTEKSTU TURISTIČKE PONUDE

Na svijetu je vjerojatno vrlo malo lokaliteta na kojima su stradale velike mase ljudi, a da nisu na odgovarajući način obilježeni memorijalnim objektima i pripadajućim manifestacijama u spomen na stradale. Poznatih lokaliteta tragičnih stradanja ljudi nažalost je mnogo diljem svijeta, a u pravilu je riječ o poprištima velikih ratnih sukoba ili je riječ o lokalitetima na kojima je stradalo mnogo ljudi uslijed progona, terorizma ili velikih nesreća. Dok su se velike nesreće događale tek sporadično i u pravilu nisu bile rezultat loše namjere, s druge strane ratovi, teroristički napadi i progoni ljudi u svojoj pojavnosti imaju uporište u mračnoj strani ljudske prirode uslijed čega i lokaliteti, na kojima se obilježavaju tragična događanja iz povijesti, imaju poseban značaj za suvremeno društvo. Nažalost, svi su veliki sukobi za sobom ostavili neizbrisiv trag brojeći tisuće pa čak i milijune poginulih, ranjenih, mučenih, zatvorenih i nestalih žrtava, a materijalne i društvene štete na poprištima tih događanja poprimile su često puta i epohalne razmjere. Kako je na tim prostorima velik broj ljudi bio zahvaćen

ratnim utjecajima i stradanjima, preživjeli te rodbina i prijatelji stradalih danas čine najveću pokretačku snagu da se na poprištima velikih sukoba izgrade i za buduće generacije urede odgovarajući memorijalni objekti. U tome značajnu ulogu imaju i znanstvenici koji izučavaju povijest, etnologiju, antropologiju, psihologiju, kulturu i turizam te drugi entuzijasti, volonteri i posjetitelji memorijalnih lokaliteta koji svojim radom, motivacijom, empatijom i potrošnjom dodatno podupiru očuvanje, kako je Ashworth (2008: 242) naziva, osjetljive baštine proizašle iz nasilja.

Prema Opačiću (2003), mnogi primjeri iz svijeta pokazuju nam da se i mjesta velikih tragedija i stradanja mogu pretvoriti u važna, često nezaobilazna turistička odredišta pojedinih država ukoliko se njihov turistički potencijal odgovarajuće pretvori u proizvod. Međutim, treba odmah naglasiti da je stvaranje memorijalnog turističkog proizvoda prilično zahtjevno s obzirom na osjetljivost tematike i niza povijesnih činjenica koje predstavljaju glavnu poveznicu između prošlosti i sadašnjosti odnosno žrtava i posjetitelja. Stoga su osmišljavanje i uređivanje memorijalnih lokaliteta te neprestana briga o očuvanju i osuvremenjivanju povijesnih činjenica i materijalnog naslijeđa o stradanjima ljudi, temeljni preduvjet za razvoj ponude memorijalnog turizma. U konceptualizaciji odnosa prema 'onim lokalitetima', koji su po nekim ključnim obilježjima 'drugačiji' od ostalih lokaliteta, ali i u konceptualizaciji njihovog kulturno-povijesnog i turističkog identiteta, u teoriji se često koristi termin 'heterotopija', koju je osmislio Foucault (1966), a odnosi se na ona mjesta gdje su prekoračene granice društvene prihvatljivosti. To su, prema Stoneu (2013: 80), mjesta kontradikcije i podijeljenosti, stvarna mjesta s imaginarnim značajem, mjesta obilježena krizom i devijacijom ponašanja, mjesta koja se ne mogu slobodno posjetiti. Bez obzira na povijesni kontekst i težinu tragedije, sva ta mjesta mogu postati i jesu dio suvremene turističke ponude.

U svrhu razlikovanja pojedinih lokaliteta mračnog turizma i pripadajućih segmenata posjetitelja, a uzimajući u obzir gradaciju mračne strane ljudskog ponašanja i s njime povezanih zločina, nužno je razlikovati lokalitete koji iziskuju krajnju ozbiljnost u

shvaćanju tragedija koje su se na njima u povijesti dogodila, od onih lokaliteta koji su također bili poprištem ljudske patnje i stradanja, ali su s vremenom poprimili svojevrstan zabavni karakter. Iz perspektive razvoja memorijalnog turizma i u kontekstu ovog rada, dobri primjeri kontrasta su dvije bivše kaznionice Alcatraz (SAD) i Robben Island (JAR) opisanih u radu Strange i Kempa (2003: 388). Obje su kaznionice bile predmeti filmskih ekranizacija i snažne medijske pozornosti, međutim suvremena interpretacija sadržaja zloglasnog Alcatraza više nema naglasak na obrazovnoj komponenti koliko na zabavnoj i komercijalnoj. Za razliku od Alcatraza koji je bio kaznionica za klasične prijestupnike i prema kojima posjetitelji uglavnom nemaju neku posebnu empatiju, Robben Island je mnogo tamniji primjer memorijalnog lokaliteta jer je služio kao kaznionica za političke neistomišljenike prema kojima je i dan danas vlada jaka empatija od strane posjetitelja.

Nadalje, autentičnost mjesta i vrijeme također su determinirajuće karakteristike prema kojima se mogu nijansirati lokaliteti memorijalnog turizma. Važno je uočiti razliku između lokaliteta koji su stvarna mjesta smrti i patnje od lokaliteta koji su samo tematski povezani s originalnim mjestima tragičnih događanja. Tako je bivši nacistički koncentracijski logor Auschwitz – Birkenau u Poljskoj daleko mračnija destinacija, nego što je njegov američki izdanak Memorijalni muzej Holokausta u Washingtonu. Prema tome, turistički proizvod je bljeđi što se prostorno i vremenski odmiče od samog povijesnog događanja kojeg predstavlja jer će posjetitelji steći puno intenzivnije iskustvo ako se nalaze na autentičnoj lokaciji tragedije odnosno ako je nedavni tragični događaj još uvijek svjež u sjećaju preživjelih, svjedoka ili rodbine i prijatelja stradalih.

Zbog razlika u uzrocima tragičnih događanja, protoku vremena od kad su ona nastala do danas, zatim težini tragičnih događanja, odnosno broju žrtava kao i stupnju utjecaja tih tragičnih događanja na međunarodnu zajednicu, memorijalni lokaliteti i njihovi turistički proizvodi će imati međusobno drugačiji tematski okvir i dizajn. U tu svrhu poslužiti će prikaz Stonea koji potencijalni spektar ponude mračnog turizma sumira na temelju tamnije

i svjetlije nijanse proizvoda (Slika 1.).

Slika 1. Spektar nijansi mračnog turističkog proizvoda

Velik politički utjecaj i ideologija			Mali politički utjecaj i ideologija		
↑			↑		
Lokaliteti na kojima se dogodila smrt i patnja			Lokaliteti koji se povezuju sa smrću i patnjom		
↑			↑		
Najtamnije	Tamnije	Tamno	Svijetlo	Svjetlije	Najsvjetlije
↓			↓		
Orijentacija na obrazovanje			Orijentacija na zabavu		
↓			↓		
Usmjerenost na povijest (konzervacija)			Usmjerenost na ostavštinu (komercijalizacija)		
↓			↓		
Očekivana autentična interpretacija proizvoda			Očekivana patvorena interpretacija proizvoda		
↓			↓		
Autentičan lokalitet			Patvoren lokalitet		
↓			↓		
Kraći protek vremena od tragičnog događanja			Dugi protek vremena od tragičnog događanja		
↓			↓		
Ostala ponuda bez konkretne namjene			Ostala ponuda s konkretnom namjenom		
↓			↓		
Slabije razvijena turistička infrastruktura			Snažnije razvijena turistička infrastruktura		

Izvor: Stone (2006: 151)

Prema takvom nijansiranju mračnog turističkog proizvoda, moguće je oblikovati sedam izvora ponude mračnih turističkih atrakcija, od onih najsvjetlije tematike do onih najtamnijih: 1) *mračni tematski parkovi* – producenstke kuće koje na zabavan način utjelovljuju mistične i jezovite priče iz većih gradova, 2) *izložbe mračne tematike* – nude ozbiljniju tematiku prikazivanja odvijanja tragedije i smrti na konkretan i eksplicitan način, često izvan autentičnog

mjesta tragičnog događanja na koji se izložba odnosi, 3) *tamnice i kaznionice* – jezovita mjesta iz bliže povijesti u kojima posjetitelji mogu na neposredan način upoznati načine procesuiranja i egzekucije političkih i drugih prijestupnika, 4) *grobља i druga vječna počivališta* – mjesta koja iziskuju poštovanje, a privlače svojom poviješću, znamenitošću, arhitekturom i hortikulturom, 5) *posvećena mjesta* – posebno izgrađeni lokaliteti i objekti vjerskog i sekularnog odnosa prema mrtvima, 6) *poprišta velikih sukoba* – lokaliteti koji su duboko obilježeni ratnim stradanjima i na kojima su izgrađeni memorijalni i drugi objekti za prihvata velikog broja posjetitelja te 7) *koncentracijski logori* – povijesna mjesta i objekti ciljano izgrađeni u svrhu masovnog ubijanja ljudi (genocida, masakra i drugih oblika zvjerstva), a podrazumijevaju razne oblike eksplicitne interpretacije smrti kroz interaktivne izložbe i muzejske postavbe (Stone, 2006: 152). U kontekstu ovog rada, sve predložene nijanse i izvori ponude, osim onih najsvjetlijih u cilju zabave, mogu činiti atrakcijsku osnovu memorijalnog turizma i moguće ih je primijeniti u razvojnim konceptima destinacija koje su se za ovakav oblik turizma opredijelili.

Svjetski poznati memorijalni lokaliteti danas su nezaobilazne točke posjete u okviru različitih turističkih tura i studijskih putovanja. Prema britanskom Telegraphu (2014), ali i brojnim drugim relevantnim izvorima, među globalno najpopularnijim memorijalnim lokalitetima najčešće se spominju: Auschwitz (Kra-kow, Poljska), Alcatraz (San Francisco, SAD) i Ground Zero (New York, SAD), Chernobyl (Pripyat, Ukrajina), Muzej genocida Toul Sleng (Choeung Ek, Kambodža), Hiroshima (Japan), bojna polja Hastings, Bosworth i Culloden (UK), Gettysburg (SAD) i Waterloo (Belgija) i dr. U cilju isticanja vrijednosti takvih lokaliteta za suvremenu turističku ponudu, u nastavku je podrobnije obrađeno nekoliko lokaliteta. Daleko najpoznatiji i najposjećeniji memorijalni lokalitet na svijetu je ‘kamp smrti’ Auschwitz – Birkenau, koji se nalazi pored poljskog gradića Oswiecima, a danas predstavlja muzej i memorijalni centar u sjećanje na preko 1,1 milijun žrtava holokausta tijekom Drugog svjetskog rata. Prema Izvješću muzeja, u 2014. godini posjetilo ga je više od 1,5 milijuna posjetitelja

(iz Hrvatske oko 6,250), a u istoj godini muzej je ostvario vlastiti prihod od 6,7 milijuna eura, uz još 5,4 milijuna eura dotacija i donacija iz različitih izvora (Państwowe muzej, 2015: 19,57). Sljedeći iznimno popularan memorijalni lokalitet je japanski grad Hiroshima s pripadajućim Memorijalnim muzejom mira u spomen na 150.000 ljudi izravno stradalih od posljedica nuklearnog razaranja tijekom Drugog svjetskog rata. Muzej je otvoren prije punih 60 godina, a od 1996. godine je uvršten na UNESCO-v Popis svjetske kulturne baštine. Godine 2013. godine posjetilo ga je nešto manje od 1,4 milijuna posjetitelja, od čega 200.000 stranih (The Japan Times, 2014). Prethodno spomenute bivše kaznionice Alcatraz i Robben Island danas su također vrlo posjećeni memorijalni lokaliteti. Iako je Alcatraz početkom 20. stoljeća služio kao vojni zatvor, on je kasnije pretvoren u opću kaznionicu u kojoj je sredinom 1960-ih godina kaznu služio i dobro poznati pripadnik mafije Al Capone (Stragne i Kempa, 2003: 390). Prema jedinom koncesionaru koji brodovima povezuje San Francisco i Alcatraz, lokalitet godišnje posjeti više od 1,3 milijuna posjetitelja (Alcatraz Cruises, 2015). Robben Island, nekadašnja zloglasna kaznionica iz razdoblja apartheida, u kojoj je kaznu služio i bivši predsjednik JAR-a Nelson Mandela, od 1999. godine je uvršten na UNESCO-v Popis svjetske kulturne baštine (Corsane, 2007: 399). Iako neki izvori prenose da je sredinom 2000-tih godina broj posjetitelja na Robben Islandu bio oko pola milijuna godišnje (Fleminger, 2008: 132), službeni podaci Robben Island Muzeja ističu da ga je 2011. godine posjetilo oko 220.000 posjetitelja (Robben Island Museum, 2012: 1). Iz perspektive novije svjetske povijesti zanimljiv je i utjecaj memorijalnog lokaliteta Ground Zero u New Yorku izgrađenog i otvorenog u rujnu 2011. godine na 10. obljetnicu terorističkog napada prilikom kojeg su srušeni tornjevi Svjetskog trgovinskog centra pri čemu je stradalo oko 3.000 ljudi. Prema službenim podacima, memorijalni je lokalitet od njegova otvorenja do danas posjetilo više od 18 milijuna posjetitelja, dok je Memorijalni muzej od njegova otvorenja u svibnju 2014. godine do veljače 2015. godine posjetilo oko 2 milijuna posjetitelja (National September 11 Memorial & Museum at the World Trade Center, 2015).

Povijest Hrvatske duboko je prožeta brojnim političkim i društvenim previranjima koja su nerijetko prerasla u ratne sukobe i progonstva. Zbog brojnih vojnih i civilnih žrtava koje su svoje živote položili za slobodu (u bilo kojem smislu), u Hrvatskoj se danas nalaze brojni memorijalni lokaliteti na kojima se iskazuje individualna i kolektivna empatija te oplakuju stradali. Zbog velikog broja žrtava nastalih kao posljedica jezive okrutnosti počinjene nad ljudima, a čemu svjedoče preživjeli i brojni povijesni ostaci iz tih vremena, mjesta posebnog pijeteta u Hrvatskoj poprimili su Jasenovac, Goli otok i Vukovar. Upravo ti lokaliteti će u nastavku ovog rada biti predmetom promatranja jer pobuđuju najviše interesa kako domaće, tako i međunarodne javnosti, uslijed čega imaju velik potencijal za daljnji razvoj memorijalnog turizma u Hrvatskoj.

TURISTIČKA OBILJEŽJA I POTENCIJALI MEMORIJALNIH LOKALITETA U HRVATSKOJ

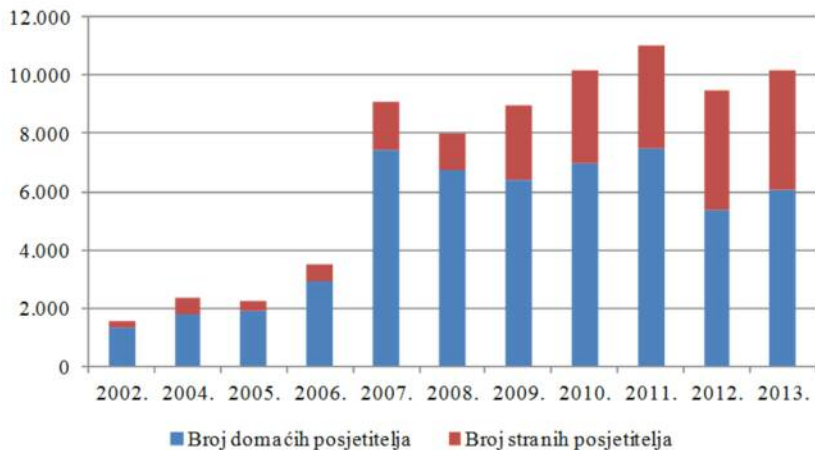
1) Jasenovac (1941.-1945.)

Prema broju žrtava Drugi svjetski rat je svakako jedan od najkrvavijih međunarodnih ratova ikad vođenih. Sumirajući broj poginulih tijekom rata, kao i one koji su umrli od posljedica rata nakon što je on završio, procjenjuje se da je u Drugom svjetskom ratu život izgubilo oko 60 milijuna ljudi (3% svjetske populacije iz 1939. godine), pretežno Europljana. Od ukupnog broja poginulih u tom ratu dvije trećine bile su civilne žrtve, a jednu trećinu čine stradali vojnici i ratni zarobljenici (Lewis, 2008: 266). Kada je riječ o broju ratnih žrtava na području nekadašnje Jugoslavije, Matković (2013: 161) ističe da je to jedno od najkontroverznijih tema moderne povijesti Balkana. Odmah po završetku Drugog svjetskog rata, na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1947. godine iznesen je podatak da je oko 1,7 milijuna stanovnika tadašnje Jugoslavije poginulo u ratu između 1941. i 1945. godine. Međutim, rezultati opsežnog istraživanja završenog 1964. godine pokazali su da je ukupan demografski gubitak Jugoslavije tijekom Drugog svjetskog

rata bio oko milijun stanovnika, od čega su 597.323 bile izravne 'žrtve fašističkog terora'. Samo u Hrvatskoj zabilježeno je 194.749 stradalih, što čini udio od 33% ukupno stradalih u tadašnjoj Jugoslaviji (Žerjavić, 1992: 35). Ratne operacije tijekom Drugog svjetskog rata na području cijele Hrvatske uključile su dugačak niz lokaliteta obilježenih memorijalnim objektima i spomen pločama na stradale. Iako se u službenim dokumentima Republike Hrvatske (Hrvatski sabor, 1999) spominje oko 700 masovnih grobnica iz Drugog svjetskog rata, najzloglasniji lokaliteti iz Drugog svjetskog rata na području Hrvatske su svakako Jasenovac, Stara Gradiška, Sisak, Jastrebarsko i Jadovno.

Jasenovac, mjesto na Savi nedaleko grada Novske, jedan je od najzloglasnijih koncentracijskih logora iz Drugog svjetskog rata pod upravom pronacističke ustaške obrane. Prema podacima Javne uprave Spomen područja Jasenovac prikupljenih do ožujka 2013. godine, tijekom Drugog svjetskog rata na tom je području poginulo ukupno 83.145 žrtava, od čega muškarci čine udio od 48%, žene 28% i djeca do 14 godina starosti 24% (JUSP Jasenovac, 2013). Iako su to podaci Poimeničnog popisa žrtava za koje se može s potpunom sigurnošću utvrditi da su pogubljeni u Jasenovcu, ukupan broj žrtava i dalje ostaje nepoznat, a procjenjuje se na oko 100.000. Zbog razotkrivanja i prokazivanja nacističke ideologije i velikog broja poginulih tijekom Drugog svjetskog rata, u Jasenovcu je 1968. godine osnovano je Spomen područje s Memorijalnim muzejom koji je krajem 2006. godine dobio svoj današnji muzejski postav. Realizacijom projekta izrade novog muzejskog postava, Spomen područje dobiva na značaju te ga prati i izražen rast broja posjetitelja. Tako je prema podacima Muzejskog dokumentacijskog centra, kao središnje točke hrvatske muzejske zajednice, zabilježeno utrostručenje broja posjetitelja Spomen područja Jasenovac u 2007. godini u odnosu na godinu prije (Grafikon 1.).

Grafikon 1. Broj domaćih i stranih posjetitelja na Spomen području Jasenovac u razdoblju od 2002. do 2013. godine

Izvor: Muzejski dokumentacijski centar, izvješća o radu Spomen područja Jasenovac po godinama, www.mdc.hr

Sveukupna djelatnost Spomen područja Jasenovac financira se iz nekoliko izvora, među kojima je najizdašniji izvor proračun Republike Hrvatske. Djelatnost obuhvaća rad Memorijalnog muzeja i Obrazovnog centra, izdavaštvo, međunarodnu suradnju te brigu o vanjskom uređenju i opremanju Spomen područja. Prema službenim podacima, ukupni prihodi Spomen područja u 2013. godini iznosili su ukupno 3,6 milijuna kuna, od čega je 2,3 milijuna kuna doznačilo Ministarstvo kulture RH, 980.000 kuna je donirao Grad Zagreb, 208.656 kuna Hrvatski sabor, 107.101 kuna Hrvatski zavod za zapošljavanje, 15.150 kuna Holocaust Education Trust iz Irske te ostali prihodi u iznosu od 12.855 kuna (Memorijalni muzej Spomen područje Jasenovac, 2014: 19).

Uvidom u kretanje broja posjetitelja i prihoda Spomen područja, kao i sagledavanjem šireg turističkog područja, može se istaknuti kako u Jasenovcu postoje dobri uvjeti za daljnji razvoj memorijalnog turizma. S obzirom na činjenicu da u svijetu raste svijest i potreba za obrazovanjem mladih u pogledu međusobne tolerancije, Spomen područje Jasenovac ne može izgubiti na svojoj

važnosti, ali će uspjeh njegova djelovanja i ekonomska održivost upravljanja uvelike ovisiti o proširenju i internacionalizaciji svih aktivnosti, kao i snažnije uključivanje u međunarodne projekte vezane uz teme očuvanja kulturne baštine, holokausta i mračnog turizma. Vrijedna iskustva oko načina uređenja prostora i upravljanja razvojem Spomen područja Jasenovac, treba konstantno prikupljati kroz suradnju s nekoliko kvalitetno opremljenih i uređenih europskih koncentracijskih logora iz Drugog svjetskog rata kao što su Auschwitz – Birkenau, Treblinka, Majdanek, Buchenwald, Dachau, Sachsenhausen i dr. U daljnji razvoj memorijalnog turizma nužno je uključiti sve ključne dionike kao što su regionalna i lokalne vlasti, sustav turističkih zajednica, kulturno-umjetnička društva, kao i pružatelje raznih turističkih usluga kojima bi se osigurao dugotrajniji boravak (smještaj, prehranu prijevoz, turističko posredovanje, vođenje, prirodne i društvene atrakcije i dr.).

2) Goli otok (1948.-1988.)

Najbolji kandidat za hrvatsku destinaciju memorijalnog turizma u formi ‘tamnice i kaznionice’ je Goli otok i s njime tematski povezan otok Sv. Grgur, oba smješteni u Kvarnerskom arhipelagu u blizini otoka Raba (najbliža Općina Lopar). Osim što se nalaze na povoljnom geografskom prostoru u regiji intenzivnog razvoja turizma, oba otoka su prometno pristupačni jer imaju izgrađenu osnovnu prometnu infrastrukturu. Poput u radu spomenutog Robben Islanda u JAR, Goli otok i Sv. Grgur su u doba bivše Jugoslavije najprije služili kao kazneno-popravne ustanove za političke zatvorenike, a kasnije i za druge osuđene kriminalce i maloljetnike. Sukob između Tita i ‘informbiroovaca’ rezultirao je osnivanjem ženske kaznionice na Sv. Grguru te muškom kaznionicom na Golom otoku na kojima je tijekom 40 godina bilo zatvoreno i mučeno oko 16.100 ljudi, od čega 94% muškaraca i 6% žena. Otoci i pripadajuća infrastruktura obje kaznionice služili su kao mjesta brutalnog ‘preodgoja’ političkih zatvorenika od 1948. do 1958. godine, da bi sve do 1988. godine služila kao opća kaznionica kada su konačno zatvoreni i napušteni (Udruga Goli otok, 2011).

Takozvani ‘preodgoj’ političkih zatvorenika duga je i mučna priča koja s vremenom polako pada u zaborav, no postoji nekoliko entuzijasta koji ulažu napore kako bi se sačuvala osjetljiva baština mračne prošlosti otoka, a područje barem načelno zaštitilo. Kako su Goli otok i svi objekti koji se tamo nalaze još uvijek u vlasništvu Republike Hrvatske, a sredstava iz javnih izvora za pokretanje projekta revitalizacije i uređenja turističke ponude nema, bez suglasnosti vlasnika lokalne vlasti ne mogu ništa napraviti (pa čak ni obaviti predradnje u cilju pružanja sigurnosti za posjetitelje koji ulaze u napuštene objekte) pa se ni u dogledno vrijeme vjerojatno ništa neće promijeniti. Ograničavajući čimbenik daljnjeg razvoja su neriješeni imovinsko-pravni odnosi jer je najprije država prenijela pravo korištenja nekretnina na općinu Rab, a kasnije je i nekolicina mještana iz Lopara pokrenula sudski spor u kojem traže povrat nacionaliziranog zemljišta oduzetog nakon završetka Drugog svjetskog rata. Udruga Goli otok ‘Ante Zemljar’ iz Zagreba i Općina Lopar još su 2004. godine pokrenuli inicijativu o osnivanju Spomen područja Goli otok, a ekipa riječkog Multimedijalnog centra snimila je nekoliko dokumentarnih filmova tijekom ‘lutanja’ po otocima te razvila projekt ‘Goli otok – Novi hrvatski turizam’ koji nudi rješenje turističkog razvoja otoka kroz umjetnički turizam. Zamisao je da se otoci proglase svojevrsnim umjetničkim kolonijama i da za vrijeme sezone umjesto sporadičnih turista ugosti domaće i strane umjetnike te ljubitelje umjetnosti (Čargonja, 2001: 63). Unatoč iskazanom entuzijazmu pojedinaca okupljenih u udruhu i konkretnoj viziji lokalnih vlasti u formiranju turističke ponude, ništa se od tih projekata do danas nije uspjelo realizirati.

S obzirom da ne postoji statistički sustav praćenja broja posjetitelja Golog otoka, nemoguće je ocijeniti pravu turističku vrijednost lokaliteta. Međutim, lokalni će se brodski prijevoznici iz Lopara složiti da za otokom vlada solidno zanimanje kako domaćih, tako i stranih posjetitelja. Prema neslužbenom izvoru, Goli otok u vrućim ljetnim mjesecima dnevno posjeti oko 1.200 turista koji stižu u organiziranim grupama, najčešće iz Lopara, ali puno je i onih u vlastitom aranžmanu (Brajčić, 2012). Dok se danas na

Sv. Grguru mogu vidjeti još samo slabo uočljive ruševine kamenih objekata kaznionice, na Golom otoku ipak postoji čitav niz devastiranih, ali postojanih objekata kaznionice i cestica koje ih povezuju te lučko pristanište koje je u mogućnosti izvršiti prihvat i većih brodova. Osim objekata kaznionice i prometne infrastrukture, na Golom se otoku nalazi i minimalna turistička infrastruktura koja se sastoji od restorana u pristaništu, nekadašnjeg bočališta pretvorenog u kino, štanda sa suvenirima i improviziranog turističkog vlakića kojim lokalni poduzetnik prevozi posjetitelje po kompleksu kaznionice.

Kako bi se procijenio potencijal turističke potražnje za Golim otokom, moguće je osvrnuti se na ostvareni turistički promet u Općini Lopar. Prema Državnom zavodu za statistiku, u 2014. godini Općina Lopar je ostvarila gotovo 83.000 dolazaka i 634.000 noćenja turista pri čemu je u oba slučaja strana potražnja činila udio od 96%. Imajući u vidu da je Lopar poznat po brojnim pješčanim plažama i sadržajnoj turističkoj ponudi, mnogi posjetitelji iz drugih mjesta na otoku Rabu dolaze u Lopar pa se prethodno spomenutoj potražnji može pridodati još 151.500 dolazaka i 1.089.000 noćenja turista (Državni zavod za statistiku, 2015).

Tablica 1. Ostvareni broj dolazaka i noćenja turista u Općini Lopar i ostalim mjestima na otoku Rabu u razdoblju

Godina	Dolasci turista u Općini Lopar	Dolasci turista u ostalim mjestima na otoku Rabu	Noćenja turista u Općini Lopar	Noćenja turista u ostalim mjestima na otoku Rabu
2005.	233.246		1.589.141	
2006.	232.111		1.600.322	
2007.	79.224	169.980	596.962	1.098.419
2008.	75.192	170.347	579.917	1.133.917
2009.	75.099	159.237	570.053	1.074.560
2010.	74.234	138.599	565.376	1.020.431
2011.	78.045	143.864	578.127	1.025.086
2012.	83.789	147.750	624.268	1.054.672

2013.	84.059	151.056	649.582	1.083.297
2014.	82.925	151.501	633.684	1.089.036

* Napomena: Podaci do 2006. godine su se prikazivali kumulativno za sva naselja na otoku Rabu

Izvor: Državni zavod za statistiku, turizam u primorskim gradovima i općinama po godinama

Iz podataka DZS-a za proteklo desetogodišnje razdoblje je vidljivo da je riječ o velikoj i konstantnoj potražnji od prosječnih 230.000 turističkih dolazaka iz koje bi se, pored postojećeg broja posjetitelja koji nekontrolirano dolazi na Goli otok, sasvim sigurno pronašla i dodatna potražnja, ne zaboravljajući pritom i posjetitelje iz mjesta na kopnu i otoku Krku te nautičare. S druge strane, arhitekt Vladi Bralić u svom intervjuu tvrdi da je prenamjeni Golog otoka potrebno pristupiti pažljivo, prije svega kulturno. To znači da se svi razvojni planovi otoka moraju nužno temeljiti na konceptu zaštite i prezentacije površina i građevine nekadašnjeg logora koji predstavljaju vrijedne materijalne dokaze i upućuju na povijesni kontekst ljudske patnje i stradanja. Takav koncept može biti fenomenalno kompatibilan s budućim komercijalnim i turističkim razvojem otoka (Körbler, 2014). Može se stoga zaključiti da bi nakon cjelovitog uređenja kompleksa kaznionice te izgradnje dodatnih kulturno-obrazovnih i drugih turističkih sadržaja potražnja za Golim otokom mogla dostići i više od 100.000 posjetitelja godišnje, što bi sasvim sigurno bila dovoljna ekonomska baza za isplativost i održivost projekta turističke revitalizacije lokaliteta.

3) Vukovar (1991.-1998.)

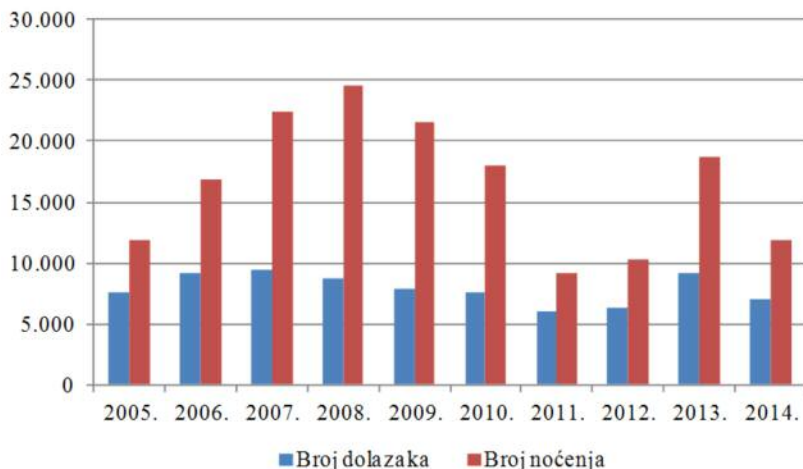
Usljed burnih događanja od početka Domovinskog rata pa sve do završetka Mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja, područje grada Vukovara nažalost je trajno obilježeno brojnim 'ratnim ožiljcima' koji se sumiraju na ukupno sedam glavnih lokaliteta koji danas čine čvrstu osnovu za razvoj memorijalnog

turizma. Prema Turističkoj zajednici grada Vukovara (2015), svi ti lokaliteti danas su tematski povezani u jedinstvenu cjelinu pod nazivom 'Vukovarski nokturno' koja posjetiteljima omogućava cjelovito sagledavanje najmračnije strane ljudske prirode koja teži smrti i destrukciji, ali ujedno daje i uvid u svu razornost ratnih događanja i posljedica koje iz njih proizlaze. Prvi među tim lokalitetima je nekada omiljena meta neprijateljskog topništva, a danas najviši simbol otpora, pobjede i života – Vukovarski vodotoranj. Sagrađen na istočnom ulazu u gradski perivoj, na vrhu tornja je do rata funkcionirao ugostiteljski objekt s kojeg se pružao pogled na grad, rijeku Dunav i srijemske vinograde. Drugi lokalitet je Memorijalno groblje žrtava iz Domovinskog rata s 938 bijelih križeva koji lokaciju čine najvećom europskom masovnom grobnicom nakon Drugog svjetskog rata. Treći lokalitet je Spomen dom Ovčara, otvoren 2006. godine, posebno je sveto i dirljivo mjesto na kojem se izražava kolektivna empatija prema ubijenim ranjenicima i medicinskom osoblju vukovarske bolnice. U blizini Spomen doma (nekadašnje farme grofovske obitelji Eltz, kasnije VUPIK-a), danas na svega nekoliko kilometara udaljenom mjestu masovnih smaknuća i nad tužnim uspomenama stražari crni obelisk, simbol sjećanja i zahvalnosti sunarodnjaka. Četvrti lokalitet nosi naziv Mjesto sjećanja – Vukovarska bolnica 1991., a nudi multimedijalnu rekonstrukciju života ranjenika i bolničkog osoblja za vrijeme višemjesečne okupacije grada. Peti lokalitet nalazi se u vukovarskoj vojarni 204. brigade hrvatske vojske u kojoj se nalazi Memorijalni centar Domovinskog rata, a sadržajno je usmjeren na izučavanje kronologije događanja u Domovinskom ratu na cjelokupnom području Republike Hrvatske. Centar održava velik broj izložbi i raspolaže bogatim fondom eksponata, interpretacija i replika. Šesti lokalitet je Spomen dom hrvatskih branitelja na Trpinjskoj cesti, koji je zapravo bivša zgrada pošte koja je u vrijeme Domovinskog rata služila kao zapovjedništvo obrane grada. Posljednji sedmi lokalitet kao epitom cjelokupnoj tamnoj priči o stradavanjima nedužnih u gradu Vukovaru odlično utjelovljuje spomenik posvećen svima koji su dali život u borbi za neovisnu Hrvatsku, Križ na ušću Vuke u Dunav.

Premda današnji stanovnici Vukovara i lokalni turistički djelatnici ne vole stavljati 'Vukovarski nokturmo' u prvi plan kada je riječ o turističkoj promociji destinacije, neosporna je činjenica da su upravo kulturno-povijesni elementi proizašli iz Domovinskog rata naj snažniji privlačni element turističke ponude grada. Sagledavanjem sveukupne resursne osnove i mogućnosti za daljnji razvoj turizma u gradu Vukovaru i okolici, uz 'Vukovarski nokturmo' vrijedi spomenuti baroknu arhitekturu užeg središta grada, potpuno preuređen Dvorac Eltz izgrađen u baroknom stilu, stari Vodotoranj, rodnu kuću slavnog nobelovca Lavoslava Ružičke, Arheološko nalazište i Muzej Vučedolske kulture, Park šumu Adica, kao i brojne druge znamenitosti te kulturne i sportske manifestacije.

U želji da se kvantificira potražnja koja dolazi u grad Vukovar, važno je sagledati turiste koji odsjedaju u komercijalnim objektima, turiste koji odsjedaju kod rodbine i prijatelja te brojne izletnike koji dolaze cestovnim i one koji dolaze riječnim putovima. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, kretanje turističkog prometa u Vukovaru tijekom posljednjih 10 godina znatno oscilira, što je vidljivo na Grafikonu 2. Jedan od možda naj snažnijih utjecaja na kretanje turističke potražnje u tom razdoblju imala je svjetska gospodarska kriza uslijed koje je došlo do znatnijeg pada domaće turističke potražnje te preusmjeravanja inozemnih turističkih tokova prema drugim destinacijama u Hrvatskoj.

Grafikon 2. Broj dolazaka i noćenja turista u Vukovaru u razdoblju od 2005. do 2014. godine

Izvor: Državni zavod za statistiku, turizam – kumulativni podaci po godinama, Zagreb

Atraktivnosti i posjećenosti grada sasvim sigurno doprinosi i postojanje putničkog pristaništa Vukovar na podunavskoj ruti krstarenja (paneuropski riječni Koridor VII). Prema Banu (1998: 256), pristaništa s povijesnim i kulturnim vrijednostima imaju značajnu ulogu u krstarenju rijekama koja odišu smirenom i laganom atmosferom. S obzirom na bogatu kulturno-povijesnu baštinu i razvijenu riječnu pristanišnu infrastrukturu, rijeka Dunav za grad Vukovar predstavlja jedan od ključnih izvora turističke potražnje. Prema službenoj statistici koju vodi Lučka uprava, putničko pristanište Vukovar najznačajnija je riječna putnička luka u Hrvatskoj u kojoj je 2014. godine izvršen prihvata 256 turističkih brodova (Lučka uprava Vukovar, 2014). Uzimajući u obzir prosječnu veličinu brodova po broju putnika koji krstare europskim rijekama od 143 putnika po brodu (Institut za turizam, 2014), tada govorimo o veličini nautičke turističke potražnje od oko 35.000 posjetitelja koja po broju osoba nadmašuje broj turista koji su koristili komercijalne smještajne objekte. Pritom vrijedi istaknuti kako u strukturi potražnje po zemljama iz kojih dolaze u Hrvatsku glavninu putnika

čine Amerikanci (67%), Francuzi (7%), Britanci (6%), Nijemci (4%) i ostali (15%) (Institut za turizam, 2014).

Na temelju analize raspoloživih resursa i pokazatelja razvoja turizma u gradu Vukovaru može se zaključiti kako su memorijalni lokaliteti i pripadajuća turistička ponuda daleko najrazvijeniji u Hrvatskoj, čime grad Vukovar postaje svojevrсни *benchmark* u razvoju ovog oblika turizma i to ne samo u Hrvatskoj, već i u široj regiji. Kada bi se zbroju prethodno iznesenih pokazatelja pridodali podaci od 65.700 posjetitelja Mjesta sjećanja – Vukovarske bolnice 1991. 2012. godine (Muzejski dokumentacijski centar, 2012), dolazi se do podatka od oko 115.000 registriranih posjetitelja godišnje u gradu Vukovaru, čemu još treba pridodati i one posjetitelje koji dolaze u grad, a nisu zahvaćeni nekim od sustava statističkog praćenja.

ZAKLJUČAK

Memorijalni turizam, kao dominantan segment mračnog turizma, rastući je po broju turista koji diljem svijeta posjećuju memorijalne lokalitete motivirani djelomično ili u potpunosti individualnim ili kolektivnim sjećanjem, obrazovanjem i empatijom prema masovnim stradanjima u pravilu nedužnih ljudi tijekom društvenih sukoba i drugih tragičnih događanja. Koncept memorijalnog turizma osmišljen prije svega kao multidisciplinarno sredstvo trajnog oživljavanja povijesnih činjenica vezanih uz sukobe i ljudske tragedije širih razmjera, prvenstveno u svrhu obrazovanja mladih generacija da ne ponavljaju katastrofalne pogreške svojih predaka. Društvena osjetljivost povijesnih činjenica i drugih resursa koji se koriste za razvoj memorijalnog turizma, ukazuje na stalnu potrebu za prikupljanjem, sistematizacijom i očuvanjem materijalne i nematerijalne povijesne građe koncentrirane na pomno osmišljenim i uređenim memorijalnim lokalitetima. Kako bi se osigurao spoj prošlosti i budućnosti, suvremena uloga memorijalnog turizma se ne zadržava samo u području prezentacije povijesne faktografije tragičnih događanja suvremenom posjetitelju, već se kvalitetnom prezentacijom povijesnih činjenica nastoje interpretirati

suvremeni društveni odnosi i promovirati tolerancija među ljudima. Pritom, jedan od najosjetljivijih aspekata razvoja memorijalnog turizma je neizbježno poticanje raznih komercijalnih djelatnosti po osnovi marketizacije povijesno osjetljivih činjenica, tragedije i pripadajuće empatije prema stradalima. Unatoč negativnim prizvucima koji prate izraze komodifikacije smrti, odnosno komodifikacije empatije može se zaključiti kako je komodifikacija povijesnih činjenica vezanih uz stradavanje ljudi u velikoj većini slučajeva ipak opravdana i društveno prihvaćena djelatnost.

Na osnovama brojnih primjera uspješnih memorijalnih lokaliteta u svijetu, znanstvena istraživanja u ovom području dokazala su kako razvoj memorijalnog turizma može generirati brojne pozitivne društvene i ekonomske učinke. Na osnovama tih nalaza u ovom radu je provedena komparativna analiza obilježja i trendova triju memorijalna lokaliteta iz različitih krajeva i razdoblja modernije hrvatske povijesti, a to su Jasenovac, Goli otok i Vukovar. Osim što imaju prepoznatljiv imidž mjesta stradavanja i patnji velikog broja ljudi, ovi lokaliteti su ujedno i najposjećeniji memorijalni lokaliteti u Hrvatskoj čime zaslužuju dodatnu pozornost. Jasenovac je relativno malen i prema lokaciji prilično izoliran lokalitet koji, osim bogate muzejske zbirke, ne posjeduje komplementarne turističke resurse za intenzivniji razvoj turizma u budućnosti. Zbog svoje slabe posjećenosti, najveća tržišna šansa mu je u uključivanju u međunarodne kulturno-povijesne tematske rute vezane uz Drugi svjetski rat. Goli otok je prostorno izoliran otočni lokalitet u blizini jakih turističkih destinacija hrvatskog dijela Jadrana koji, unatoč bogatoj povijesti i velikoj potencijalnoj turističkoj potražnji u neposrednoj blizini, ne uspijeva ostvariti zapaženiju posjećenost zbog potpunog izostanka prezentacije i interpretacije sadržaja uslijed neriješenih vlasničkih odnosa nad objektima. Za razliku od Jasenovca i Golog otoka, grad Vukovar danas ima znatno bogatiju ne samo memorijalnu, već i opću turističku ponudu koja se nalazi *'in situ'* i omogućava sadržajnije boravak posjetitelja, kao i njihovo duže zadržavanje u destinaciji. U konačnici, može se zaključiti kako su vodeći lokaliteti memorijalnog turizma u Hrvatskoj po broju

posjeta, ostvarenim prihodima i utjecajima na društvo daleko iza svjetskih lidera u tom segmentu, ali zasigurno predstavljaju tematski definiranu dodatnu turističku ponudu za kojom na međunarodnoj razini potražnja kontinuirano raste.

LITERATURA

Ashworth, Gregory, *The Memorialization of Violence and Tragedy: Human Trauma as Heritage*, u: Graham, B.; Howard, P.; (ur.), *Heritage and Identity*, Ashgate Publishing, Aldershot 2008., p. 231-244.

Ashworth, Gregory; Hartmann, Rudi, *Horror and Human Tragedy Revisited: The Management of Sites of Atrocities for Tourism*, Cognizant Communication Corporation, Elmsford 2005.

Ban, Ivo, *Krstarenje rijekama, Ekonomska misao i praksa*, year 7, no. 2, 1998., p. 249-270.

Blom, Thomas, *Morbid tourism – a postmodern market niche with an example from Althorp*, *Norsk Geografisk Tidsskrift*, year 54, 2000., p. 29-36.

Brown, Stephen; McDonagh, Pierre; Shultz, Clifford, J., *Titanic: Consuming the Myths and Meanings of an Ambiguous Brand*, *Journal of Consumer Research*, year 40, no. 4, 2013., p. 595-614.

Causevic, Senija; Lynch, Paul, *Phoenix Tourism: Post-Conflict Tourism Role*, *Annals of Tourism Research*, year 38, no. 3, 2011., p. 780-800.

Cole, Stroma; Morgan, Nigel, *Tourism and Inequality: Problems and Prospects*, CABI, Wallingford 2010.

Corsane, Gerard, *Using Ecomuseum Indicators to Evaluate the Robben Island Museum and World Heritage Site*, *Landscape Research*, year 31, no. 4, 2007., p. 399-418.

Čargonja, Damir, Goli otok, Sušačka revija, no. 9, 2001., p. 59-64.

Dale, Crispin; Robinson, Neil, Dark Tourism, u: Robinson, Peter; Heitmann, Sine; Dieke, Peter, ur., Research Themes for Tourism, CABI, Wallingford 2011., p. 205-217.

Dann, Graham; Seaton Antony V., Slavery, Contested Heritage and Thanatourism, Haworth Hospitality Press, Binghampton, 2009.

Drvenkar, Nataša; Banožić, Mario; Živić, Dražen, Development of Memorial Tourism in Vukovar-Srijem County – Possibilities and Restrictions, 13th IAPMN congress: Public, Social and Nonprofit Marketing: Value Creation and Quality of Life Improvement, University of J. J. Strossmayer Osijek, Faculty of Economics Osijek, CROMAR, IAPMN, Osijek, June, 12-14, 2014.

Fleminger, David, World Heritage Sites of South Africa: Robben Island, 30 Degrees South Publishers, Johannesburg 2008.

Foley, Malcolm; Lennon, John J., JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination, International Journal of Heritage Studies, year 2, no. 4, 1996., p. 198-211.

Hertzog, Anne, Re-inventing Battlefield Tourism ?In Times of Peace': Connecting Tourism and the Remembrance of Violence, u: Andrews, H.; (ur.), Tourism and Violence, Ashgate Publishing Limited, Surrey, 2014., p. 85-102.

Holt, Douglas, B., How Consumers Consume: A Typology of Consumption Practices, Journal of Consumer Research, year 22, June 1995.

Johnston, Tony; Moura, Francisco Tigré; Mandelartz, Pascal, Welcome to the Home of Auschwitz tours': The Online Marketing of Genocide Tourism, u zborniku sažetaka 5th Advances in Tourism Marketing, Correia, Antonia; Kozak, Metin; Gnoth, Juergen; Fyall, Alan; Lebe, Sonja; Andreu, Luisa; (ur.), Marketing Places and Spaces – Shifting Tourist Flows, Faro 2013., p. 266-272.

Kang, Eun Jung; Scott, Noel; Lee, Timothy; Ballantyne, Roy, Effect of Enduring Involvement on the Benefits from a Dark Tourism Experience, u: Hobart, T.; (ur.) CAUTHE 2010: Tourism and Hospitality: Challenge the Limits, University of Tasmania, School of Management, 2010., p. 751-764.

Kosić, Ivan, Goli otok, najveći Titov konclogor, Adamić, Rijeka 2003.

Lennon, John J.; Foley, Malcolm, Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster, Continuum, London 2000.

Lewis, James, World War II, Kreactiva Editorial, 2008.

Lisle, Debbie, Gazing at Ground Zero: Tourism, Voyeurism and Spectacle, Journal for cultural research, year 8, no. 1, p. 3-21.

Lituchy, Barry, Jasenovac and the Holocaust in Yugoslavia, Jasenovac Research Institute, New York 2006.

Mataušić, Nataša, Jasenovac 1941.-1945. – Logor smrti i radni logor, Jesenski i Turk, Zagreb 2003.

Matković, Blanka, Demographic losses in the Second World War in former Yugoslavia: How did the communist propaganda shape politics and society?, u: zborniku radova s konferencije 'War and Propaganda in the XXth Century', Lisabon 2013., p. 161-168.

Miles, William F. S., Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism, Annals of Tourism Research, year 29, no. 4, Elsevier, p. 1175-1178.

Państwowe Muzeum, Report 2014, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2015.

Peračković, Krešimir, Društvo i (ili) tržište – sociološka konceptualizacija procesa marketizacije društva, Društvena istraživanja, year 17, no. 6, 2008., p. 975-997.

Pezzullo, Phaedra C., "This is the only tour that sells": tourism, disaster, and national identity in New Orleans, *Journal of Tourism and Cultural Change*, year 7, no. 2, 2009., p. 99-114.

Quinn, Sarah, *The Inversion of Moral sin Markets: Death, Benefits, and the Exchange of Life Insurance Policies*, University of California, Berkeley 2008.

Rittichainuwat, Bongkosh Ngamsom, Responding to Disaster: Thai and Scandinavian Tourists Motivation to Visit Phuket, Thailand, *Journal of Travel Research*, year 46, no. 4, 2008., p. 422-432.

Rojek, Chris, *Ways of Escape: Modern Transformations In Leisure & Travel*, Palgrave Macmillan, Basingstoke and Boston, 1993.

Sandel, Michael, You Bet Your Life, *The New Republic*, year 219, no. 10, 1998., p. 9-10.

Sather-Wagstaff, Joy, Picturing experience: A tourist-centered perspective on commemorative historical sites, *Tourist Studies*, year 8, no. 1, 2008., p. 77-103.

Seaton, Antony V., Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism, *International Journal of Heritage Studies*, year 2, no. 4, 1996., p. 234-244.

Seaton, Antony V., War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914, *Annals of Tourism Research*, year 26, no. 1, 1999., p. 130-158.

Sharpley, Richard, *Travels to the Edge of Darkness: Towards a Typology of "Dark Tourism"*, u: Ryan, C., Page, S.J., Aicken, M.; (ur.), *Taking Tourism to the Limits - Issues, Concepts and Managerial Perspectives*, Elsevier, Oxon 2005., p. 215-227.

Sharpley, Richard; Telfer, David J., *Tourism and Development: Concepts and Issues*, Channel View Publications, Bristol 2014.

Stone, Philip, A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, year 54, no. 2, 2006., p. 145-160.

Stone, Philip, Dark tourism, heterotopias and post-apocalyptic places – The case of Chernobyl, u: White, L., Frew, E.; (ur.), *Dark Tourism and Place Identity: Managing and interpreting dark places*, Routledge, Oxon 2013.

Stone, Philip; Sharpley, Richard, Consuming Dark Tourism: A Thanatological Perspective, *Annals of Tourism Research*, year 35, no. 2, 2008., p. 574-595.

Strange, Carolyn; Kempa, Michael, Shades of dark tourism: Alcatraz and Robben Island, *Annals of Tourism Research*, year 30, no. 2, 2003., p. 386-405.

Tarlow, Peter E., Dark Tourism: The appealing 'dark side' of tourism and more, u: Novelli, M.; (ur.), *Niche Tourism – Contemporary Issues, Trends and Cases*, Butterworth Heinemann, Oxford 2005., p. 47-58.

Yuill, Stephanie M., Dark Tourism: Understanding Visitor Motivation at Sites of Death and Disaster, Master Thesis, Texas A&M University 2003.

Žerjavić, Vladimir, Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, *Globus*, Zagreb 1992.

INTERNETSKI IZVORI

Alcatraz Cruises, 2015., dostupno on-line: <http://www.alcatrazcruises.com/website/history-national-park.aspx> (Visited: 09.02.2015.)

Brajčić, Srđan, Goli otok: Od pakla do opasnog turizma, *Glas Slavonije*, 08.09.2012., dostupno on-line: <http://www.glas-slavonije.hr/175908/11/Goli-otok-Od-pakla-do-opasnog-turizma> (Visited: 10.02.2015.)

Državni zavod za statistiku, Priopćenje – Dolasci i noćenja turista u

2014., god. 51, br. 4.3.2., 11.02.2015., dostupno on-line: <http://www.dzs.hr> (Visited: 10.02.2015.)

Državni zavod za statistiku, Turizam – kumulativni podaci po godinama, Zagreb, dostupno on-line: <http://www.dzs.hr> (Visited: 10.02.2015.)

Državni zavod za statistiku, Turizam u primorskim gradovima i općinama po godinama, Zagreb, dostupno on-line: <http://www.dzs.hr> (Visited: 10.02.2015.)

Hertzog, Anne, War Battlefields, tourism and imagination, Tourist imaginaries, br. 1, 2012., dostupno on-line: http://www.viatourismreview.net/PDF/Article6_EN.pdf (Visited: 04.02.2015.)

Hrvatski sabor, Izvješće o radu Komisije za identifikaciju ratnih i poratnih žrtava, Klasa: 023/03/99-03/20, Broj: 63-99-968, Zagreb, 15. listopada 1999. (Visited: 30.02.2015.)

Institut za istraživanje mračnog turizma, University of Central Lancashire, UK, 2015., dostupno on-line: <http://dark-tourism.org.uk/> (Visited: 31.01.2015.)

Institut za turizam, Riječna krstarenja u Hrvatskoj, 2014., dostupno on-line: <http://www.iztg.hr/UserFiles/Pdf/novosti/PP-Rijecna-krstarenja-Dani-hrvatskog-turizma-Opatija.pdf> (Visited: 11.02.2015.)

Javna ustanova Spomen područja Jasenovac, Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945. godine, 2013., dostupno on-line: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (Visited: 10.02.2015.)

Körbler, Jurica, Bitka za Goli otok 'Strašni zatvor će postati turistička destinacija poput Buchenwalda i Alcatraza', Jutarnji list, 10.08.2014., dostupno on-line: <http://www.jutarnji.hr/bitka-za-goli-otok--strasni-zatvor-preuredit-cemo-u-muzej-i-skolu-demokracije-i-postat-ce-turisticka-destinacija-poput-buchenwalda-i-alcatraza-/1212179/> (Visited: 10.02.2015.)

Lučka uprava Vukovar, Izvješće putničkog pristaništa Vukovar o pristajanju brodova za 2014. godinu, 2014., dostupno on-line: [http://www.port-authority-vukovar.hr/UserDocsImages/Putni%C4%8Dko%20pristani%C5%A1te%20Vukovar%20\(4\).pdf](http://www.port-authority-vukovar.hr/UserDocsImages/Putni%C4%8Dko%20pristani%C5%A1te%20Vukovar%20(4).pdf) (Visited: 11.02.2015.)

Perry, Alex, Vacationing at Auschwitz, Time magazine, Thursday, Jun. 07, 2007., dostupno on-line: <http://content.time.com/time/printout/0,8816,1630425,00.html#> (Visited: 31.01.2015.)

Hayward, Philip; Tran, Giang Thuy Huu, At the edge: Heritage and tourism development in Vietnam's Con Dao archipelago, *Journal of Marine and Island Cultures*, Southern Cross University, 2014., dostupno on-line: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212682114000201> (Visited: 04.02.2015.)

Muzejski dokumentacijski centar, Izvješća o radu muzeja – Muzej Spomen područje Jasenovac, 2012., dostupno on-line: <http://mdc.hr/UserFiles/Image/izdavastvo/izvjescia/2013/hr/Memorijalni%20muzej%20Spomen-podrucje%20Jasenovac%202013.pdf> (Visited: 09.02.2015.)

Muzejski dokumentacijski centar, Izvješća o radu muzeja – Mjesto sjećanja - Vukovarska bolnica 1991., Vukovar, 2012., dostupno on-line: <http://mdc.hr/UserFiles/Image/izdavastvo/izvjescia/2012/Vukovarska%20bolnica%202012.pdf> (Visited: 11.02.2015.)

National September 11 Memorial & Museum at the World Trade Center, Facts and Figures, 2015., dostupno on-line: <http://www.911memorial.org/facts-and-figures> (Visited: 09.02.2015.)

Opačić, Vuk Tvrtko, Domovinski rat kao osnova razvoja memorijalnog turizma Hrvatske?!, dostupno on-line: <http://www.geografija.hr/hrvatska/domovinski-rat-kao-osnova-razvoja-memorijalnog-turizma-hrvatske> (Visited: 07.02.2015.)

Telegraph, Dark tourism sites around the world, 2014., dostupno on-line: <http://www.telegraph.co.uk/travel/picturegalleries/10252119/Dark-tourism-sites-around-the-world.html> (Visited: 09.02.2015.)

The Japan Times, Foreigners flock to Hiroshima memorial museum in record numbers, 2014., dostupno on-line: <http://www.japantimes.co.jp/news/2014/04/16/national/foreigners-flock-to-hiroshima-memorial-museum-in-record-numbers/#.VQ2rNtKG-7E> (Visited: 09.02.2015.)

Trotta, James, Grief Tourism definition, 2015., dostupno on-line: <http://www.grief-tourism.com/grief-tourism-definition/> (Visited: 02.02.2015.)

Turistička zajednica grada Vukovara, Vukovarski noćturno, 2015., dostupno on-line: <http://www.turizamvukovar.hr/index.php?stranica=37#> (Visited: 11.02.2015.)

Udruga Goli otok 'Ante Zemljarić', Facts about Goli Otok (Naked Island), 2011., dostupno on-line: <http://www.goli-otok.hr/index.php?task=facts> (Visited: 10.02.2015.)

Urbain, Jean-Didier, *Tourisme de memoire. Un travail de deuil positif*, Article extrait du cahier *Espaces 'Tourisme de mémoire'*, br. 80, décembre, 5-9, 2003., dostupno on-line: <http://www.revue-espaces.com/librairie/3894/memoire.html> (Visited: 04.02.2015.)

SAŽETAK

Tijekom posljednja dva desetljeća ljudska patnja, katastrofe, tragedije i prerana smrt postale su uobičajene komponente mračnog turističkog proizvoda. Sve veća popularnost mjesta označenih kao memorijalni lokaliteti pretvorila je spomen obilježja i događanja povezana sa smrću i tragedijom, u dobro koje se može prodati i kupiti na tržištu. Rastući opus literature u ovom području otkriva snažnu vezu između putovanja, kolektivnog sjećanja i komodifikacije smrti zapakiranu kao specifičnu turističku atrakciju koja pruža raznolika turistička iskustva povezana sa smrću ljudi. Ipak, razvoj memorijalnog turizma u okviru mračnog turizma još uvijek otvara mnoga pitanja u vezi etike i epistemologije procesa komodifikacije empatije koja se veže uz masovne ljudske tragedije iz prošlosti.

Pored analize obilježja i uspjeha međunarodno etabliranih memorijalnih lokaliteta, ovaj rad sadrži komparativnu analizu triju najpopularnijih memorijalnih lokaliteta u Hrvatskoj: 1) Jasenovac kao bivši koncentracijski logor iz Drugog svjetskog rata, 2) Goli otok kao bivša politička kaznionica iz vremena jugoslavenske komunističke ere i 3) Vukovar poznat kao 'Grad heroj', simbol hrvatskog otpora protiv vojne okupacije u Domovinskom ratu. Sva tri lokaliteta su pokazala određene snage, ali i slabosti u smislu razvoja memorijalne turističke ponude. Zaključak rada je da su vodeći memorijalni lokaliteti u Hrvatskoj, razmatrajući broj posjetitelja, ostvarene prihode i utjecaj na društvo, daleko iza vodećih međunarodno etabliranih memorijalnih lokaliteta u tom tržišnom segmentu, ali svakako predstavljaju privlačnu nekonvencionalnu turističku ponudu za kojom inozemna potražnja pokazuje konstantno rastući interes.

Ključne riječi: mračni turizam, memorijalni turizam, memorijalni lokaliteti, komodifikacija, Hrvatska